

УДК 347.42

С. В. Резніченко

кандидат юридичних наук, професор
Одеський державний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільно-правових дисциплін
вул. Успенська, 1, Одеса, 65000, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ДОГОВОРУ ЯК НАСЛІДОК ЗМІНИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті: визначається роль договору у різних сферах життя, у тому числі — у ринкових відносинах; досліджується еволюція договору та з'ясовується вплив суспільних відносин на еволюцію договірних конструкцій.

Ключові слова: цивільне право, договірне право, цивільно-правовий договір, еволюція договору.

Постановка проблеми. Особливою та основною галуззю приватного права є цивільне право, яке з розвитком ринкових відносин прагне поглинути решту галузей приватного права. Покращення його структурованості та націленість приватного права на економічний діалог (тобто на взаємодію ринкових відносин) спрямовані на посилення економічного ефекту.

Цивільний кодекс України (далі — ЦКУ), крім актів цивільного законодавства, закріпив як джерело права і цивільно-правовий договір, роль якого у цивільному праві надзвичайно велика. В умовах ринкової економіки його роль як головного правового засобу регулювання зв'язків між товаровиробниками, що виступають у майбутньому обороті як власники, значно підвищується. Тому зазначена тема є особливо актуальною.

Професор В. В. Луць зазначає, що у регулюванні майнових і, певною мірою, особистих немайнових відносин провідна роль належить цивільно-правовому договору. Це об'єктивно зумовлено характером предмета та метода цивільного права. Ефективність договірного регулювання цивільних відносин залежить від багатьох факторів — об'єктивного і суб'єктивного характеру. Передусім вона зумовлена чітким визначенням та взаємодією елементів механізму договірного регулювання цивільних відносин [1, с. 19].

Шляхом укладання та виконання договорів товаровиробники самостійно, на власний розсуд, здійснюють виробництво продукції (товарів, робіт, послуг) та її відчуження (реалізацію). За допомогою договору задовольняють свої потреби у товарах, послугах і споживачі, що, у свою чергу, забезпечує розвиток виробничої сфери.

Роль цивільно-правового договору підсилюється ще і тим, що законодавець дозволяє при укладанні договору врегульовувати не лише відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства, а також і відступати від положень норм ЦКУ і врегульовувати свої відносини на власний розсуд.

Однак ця свобода обмежується у випадках, коли в актах цивільного законодавства прямо сказано про це, та у разі, якщо обов'язковість для сторін договору положень актів впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Певні аспекти проблематики, що розглядається, досліджувались у процесі розвитку суспільства багатьма вченими. Найбільш глибокими та змістовними є дослідження, здійснені Р. О. Стефанчуком, Є. О. Харитоновим, І. С. Канзафаровою, Н. Ю. Голубевою, Р. Б. Шишкою, О. В. Дзерою, М. І. Брагінським і багатьма іншими вченими. Проте у наукових працях зазначених авторів питання про еволюцію договору як наслідок зміни суспільних відносин окрема увага не приділялась.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження розвитку договору і доведення позиції про те, що він є найважливішою підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків, домовленістю сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Викладення основного матеріалу. Договірне право — це серцевина цивільного права, а основоположною категорією у договірному праві є договір, як домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків [2, ст. 626]. Крім того, договір можна розглядати ще й як відповідні договірні правовідносини, що виникли внаслідок укладання договору, а також як певний документ.

У дослідженні розвитку правового регулювання договірних зобов'язань варто виходити з того, що зміст (умови) юридичного договору не є постійною величиною, що міститься в людському розумі, волі чи потребах, а є результатом постійного розвитку як самих потреб, так і засобів їх задоволення. Як наслідок, цивільно-правовий договір у цивільному праві — це результат розвитку суспільного життя [3, с. 217].

З виникненням власності виникає потреба договірних відносин, виникнення договірного права, що передбачає можливість визначення умов договору за відсутності норм права. Слід зауважити, що ще грецький філософ Епікур (341–270 рр. до н. е.) наполягав на думці про те, що «держава і право з'являються тоді, коли люди уклали між собою угоду з метою забезпечити загальну користь — взаємну безпеку» [4, с. 258–260]. Очевидно, що договір — найдавніша конструкція, що розвивалася одночасно з розвитком приватного права протягом багатьох століть. Договір є однією з найдавніших правових конструкцій. Раніше нього в історії джерел права, які ще проходили стадію формування, були тільки звичаї, а у сфері зобов'язального права, що формувалось, — делікти. Але як зауважив І. О. Покровський, делікти були прямим спадкоємцем одного з найбільш огидних пережитків родового ладу — помсти [5, с. 291].

Протягом досить тривалого часу делікти і договори були єдиними визнаними державою підставами виникнення зобов'язань. У період розквіту римського права, незважаючи на те, що дедалі більш очевидно ставала вузькість двочленної формули основ виникнення зобов'язань, і згодом,

коли спочатку Гаєм (II ст. н. е.), а за ним Юстиніаном (VI ст. н. е.) була висловлена ідея про необхідність, принаймні, ще двох груп основ: квазі-деліктів і квазідоговорів, договір продовжував відігравати істотну роль у їхній системі. Більше того, значення договору зростало. Не випадково, одна з висловлених ще в XIX столітті французьким філософом і соціологом А. Фульє ідей щодо перспектив розвитку цивільного права полягала в тому, що «договір займає дев'ять десятих чинних кодексів, а колись йому будуть присвячені в кодексах усі статті від першої до останньої» [6, с. 105].

Поряд із широким застосуванням у цивільному обігу, договори ще з давніх часів застосовувалися в міждержавних відносинах, а потім їхнє використання поширилося й на внутрішньодержавні відносини. За їх допомогою належним чином закріплювалися територіальні завоювання, оформлявся перехід частини території однієї держави або всієї її території під суверенітет іншої держави, створювалися або розпадалися союзи держав, виникали федеративні держави тощо. Так, наприклад, широкої популярності набуло закріплення в преамбулі Конституції США 1787 р. договору між народами, які входили до їх складу, про створення федеративної держави [7, с. 26]. У свій час також був укладений договір між республіками про створення Радянського Союзу 1922 року, договір про Співдружність Незалежних Держав 1991 року тощо. Такі договори відносяться до нормативно-правових договорів [8, с. 65].

Застосування договорів протягом кількох тисяч років зумовлено насамперед тим, що йдеться про гнучку правову форму, у якій можуть виражатися різні за характером суспільні відносини. Характеризуючись своєю основною ознакою (договір є результатом досягнутої контрагентами згоди), договірна форма посіла своє гідне місце в цивільному праві. Саме тут основне призначення договору рельєфно зводиться до регулювання в рамках закону поведінки суб'єктів права шляхом визначення на межі їх можливої та належної поведінки, а також наслідків порушення відповідних вимог.

Еволюціонування договору є також наслідком транзитивності у правовій сфері. Транзитивність є властивістю права, що проявляється у таких його характеристиках: по-перше, праву властива динаміка; по-друге, усі прояви соціальної динаміки так чи інакше впливають на право; по-третє, право юридично закріплює соціальні зміни. Право, будучи само по собі соціальним інститутом, з одного боку, і оформляючи соціальні інститути, — з іншого, теж підпорядковується соціальним змінам в їх багатоманітності, у зв'язку з чим у правовому розвитку можна простежити різні моделі соціальної динаміки [9, с. 277].

З даною позицією можна не погоджуватися повністю, але те, що зміна суспільства характеризується суттєвою зміною, трансформацією усіх або більшості соціальних інститутів, цінностей та норм, які зумовлюють виникнення нових соціальних структур та змін в організації управління суспільством, заперечувати важко. Транзитивному суспільству властиві невідповідність соціальних інститутів реальним суспільним потребам, що, своєю чергою, викликає: соціальну фрустрацію, маргіналізацію населення,

зміни у соціальній структурі, деформацію, удосконалення; зміни в організації управління суспільством, а також зміну нормативного регулювання.

Основним підґрунтям транзитивності у правовій сфері є пасіонарність народів чи певних верств населення. Пасіонарність — від лат. *passio* — пристрасть — поведінковий феномен, зумовлений біохімічною енергією людини, яка визначає здатність, зокрема, етнічних колективів до цілеспрямованої активної діяльності (природоперетворчої, економічної, військової, міграційної, у сфері культури, духовності, права і т. п.).

Пасіонарність є подразником, стимулом до розв'язання війн, революцій, глобалізації тощо. Захоплення територій інколи призводить до запозичення певних норм права, запозичення поведінки підкорених народів. Тому й виникають у завойовників певні економічні, суспільні відносини, які потім отримують юридичне оформлення.

Пасіонарність є також стимулом до глобалізації, яка, у свою чергу, призводить до: геополітичних змін сучасного середовища; глобальних трансформацій та розвитку політичних, економічних, соціальних систем; еволюції міжнародних відносин; співвідношення глобальних та національних факторів та інших (як негативних, так і позитивних) чинників.

Важливий внесок у розвиток цивільно-правового договору має набуття Україною суверенітету та повернення від соціалістичної системи господарювання до ринкової. Звичайно, що такий процес супроводжується не тільки позитивними змінами, але й негативними, такими як криміналізація економічних відносин, олігархізація, фінансові піраміди тощо. Але важливо те, що в Україні відновилося право приватної власності, яке за радянської доби вважалося недопустимим.

Для обслуговування приватно-правових відносин необхідні такі договори, які могли б відповідати реаліям сьогодення. Тому знов запрацювали договори міни, ренти, факторингу, комерційної концесії. Деякі договори, такі як дарування, зберігання, роздрібна купівля-продаж, були удосконалені та змінені.

В історичній ретроспективі з приводу відносної значущості закону і договору було визначено три позиції. Прихильники «вольової теорії» вважали, що договір як вольовий акт контрагентів — першоджерело, а закон лише заповнює або обмежує їхню волю. Ті, хто представляв теорію пріоритету закону, виходили з того, що договір має лише похідний від закону правовий ефект. Нарешті, прихильники «емпіричної теорії» вважали, що воля сторін свідомо спрямована лише на певний соціальний ефект, при цьому наслідки договору мисляться як такі засоби для його здійснення, про які сторони можуть і не мати і, більш того, дійсно часто не мають чіткого уявлення [10, с. 4].

Підвищення ролі договору у житті суспільства зумовлено і зовнішніми факторами, головним чином процесами правової та економічної інтеграції, що відбуваються у Західній Європі. Зокрема, формування єдиного європейського економічного простору неможливе без розробки правових норм та інститутів, адекватних характеру і природі відносин, що при цьому виникають, серед яких, враховуючи панування в європейській свідомо-

сті ліберальних цінностей, ключову роль повинен відігравати саме договір [11, с. 11].

Регулятивна роль договору зближує його із законом та іншими нормативно-правовими актами. Умови договору відрізняються від правової норми здебільшого двома принциповими особливостями: перша пов'язана з інституціональним походженням правил поведінки — договір виражає волю сторін, а правовий акт — волю органу, що його видав; друга розрізняє межі дії того чи іншого правила поведінки — договір безпосередньо розрахований на регулювання поведінки тільки його сторін — для тих, хто не є сторонами, він може створювати права, але не обов'язки; у той же час правовий або інший нормативний акт породжує в принципі загальне для всіх і для кожного правило поведінки (будь-яке обмеження кола осіб, на яких поширюється правовий акт, ним же визначається). Такі особливості, характерні, насамперед, для цивільно-правового договору, відсутні в різних видах публічно-правових договорів, що укладаються в рамках конституційного права — тут грань, що відмежовує їх від нормативного акта, стирається і на перше місце виступає і посідає визначальне місце воля сторін.

Як основоположну категорію в договірному праві і у розвитку інституту договору в сучасних умовах, цивільно-правовий договір вважають універсальним засобом сфери приватного права і саморегуляції у договірній сфері. Цивільно-правовий договір здатний не тільки самостійно врегулювати відносини при укладанні договору на власний розсуд, а й може вирішувати і усувати проблеми у цивільному законодавстві (ч. 3 ст. 6 ЦКУ).

Важливим досягненням у розвитку договірному регулювання суспільних відносин є принцип свободи договору, який має такі складові: свобода при укладанні договору (ст. 3 ЦКУ); свобода вибору контрагента; свобода вибору договору (ст. 546 ЦКУ); свобода вибору умов і характеру договору (ст. 551 ЦКУ) та право сторін на форму, зміну або розірвання укладеного договору (ч. 1 ст. 651 ЦКУ).

Співвідношення актів цивільного законодавства і договору втілене як принципове у ст. 6 ЦКУ, що свідчить про питому вагу договору серед цивільно-правових засобів регулювання товарно-грошового обороту. У цьому співвідношенні існує проблема меж між актами цивільного законодавства і договором. Імперативні приписи лише тоді обмежують договірну свободу, коли сторони не можуть відступати від них. У співвідношенні з актами цивільного законодавства договір, не менше ніж вони, характеризується усталеністю — як одна з форм прояву активності учасників цивільних відносин.

У цивільному законодавстві взаємопов'язані елементи зобов'язальних, речових та інших правовідносин проявляються в основному в договорах, де право власності переходить від відчужувача до набувача. Це стосується таких договорів, як рента, поставка, купівля-продаж, довічне утримання, дарування. Принцип добросовісності через особливу поведінку стає основним критерієм правомірності дій сторін у цивільно-правовому договорі.

Правовідносини з'являються і у сфері використання об'єктів інтелектуальної власності (ліцензійний договір); у суб'єктів корпоративних від-

носин; створюються нові акціонерні товариства, зливаючись або приєднуючись одне до одного.

Управлінські відносини повинні опосередковуватися правом і лише тоді може бути здійснена взаємодія бізнесу. Рух бізнесу, формування ринкових відносин мають знайти відображення в приватному праві — в конкретних нормах, побудові галузей, що стосуються приватного права, і, особливо, розвитку цивільного права, а значить — і в удосконаленні цивільно-правового договору [12, с. 301].

Все це призводить до трансформації та появи нових договірних форм у сферах: надання послуг, науково-технічної кооперації, обробки інформації.

Політичні та економічні зміни, які відбуваються в країні, тягнуть за собою певні зміни у правовому регулюванні договірних зобов'язань і відсутність єдиного розуміння у підходах щодо дослідження проблематики окремих підстав, порядку зміни та розірвання договору. ЦКУ встановлює, що цивільно-правовий договір є чинним з моменту його укладання, діє протягом строку, на який він укладений, якщо інше не передбачено у самому договорі чи законі.

Цивільно-правовий оборот після укладання сторонами договору досить часто вимагає зміни або розірвання останнього у зв'язку з істотною зміною обставин (ст.ст. 651–654 ЦКУ). Проте, змінити або розірвати договір, що був виконаний належним чином, неможливо (ст. 599 ЦКУ). Оскільки цивільний договір є підставою виникнення зобов'язання, що виконано належним чином, немає юридичної можливості змінити і розірвати те, чого не існує як правового явища, бо договірне зобов'язання припинилось на підставі належного виконання. У разі зміни умов укладеного договору його вид не змінюється [13, с. 191].

При зміні або розірванні договору посилаються на істотну зміну обставин можливо лише тоді, коли при укладанні договору визначали такі обставини як істотні [14, с. 8]. Якщо ж сторони не можуть дійти згоди щодо обставин, які істотно змінилися, зацікавлена особа має право вимагати розірвання договору в судовому порядку. Ця вимога має ґрунтуватися на чотирьох умовах, визначених в ч. 2 ст. 652 ЦКУ.

Більш докладне дослідження порядку зміни та розірвання договору надало і можливість усвідомити особливості складних договірних конструкцій та роль цивільно-правового договору, що, у підсумку, призвело до підвищення ефективності цивільного обороту в суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що розвиток, еволюція цивільно-правового договору є наслідком зміни суспільства, економічних відносин, які, в свою чергу, вимагають від права, а конкретніше — від договірного права, більш гнучкого застосування нових непомічених, змішаних договорів та удосконалення існуючих договірних конструкцій.

Цивільно-правовий договір у цивільному праві — це результат розвитку суспільного життя. Він є найважливішою підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. В умовах глобалізації певні відмінності у правовому регулюванні договірних відносин у різних країнах будуть нівелюватися. Це може стати предметом подальших досліджень у зазначеній

сфері наукових інтересів. З розвитком ринкових відносин і подальшою інтеграцією України в міжнародний економічний простір нівелюється планово-адміністративний вплив держави на майнові відносини, а розширюється свобода договору, що виражається й у виборі контрагентів на власний розсуд.

Список літератури

1. Луць В. В. Договір як регулятор цивільних відносин [Текст] / В. В. Луць // Право України. — 2012. — № 9. — С. 19–25.
2. Цивільний кодекс України [Текст] : чинне законодавство зі змінами та допов.; станом на 12 трав. 2011 р. : (офіц. текст). — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. — 380 с.
3. Резніченко С. В., Чумаченко Л. В. Еволюція договору та його роль у цивільно-правових відносинах [Текст] / С. В. Резніченко, Л. В. Чумаченко // Юридичний вісник Причорномор'я. — 2011. — № 3 (3), ч. 2. — С. 214–223.
4. Цивільне право України [Текст] : Навчальний посібник / За ред. Стефанчука Р. О. — К. : Правова єдність, 2009. — 534 с.
5. Покровский И. А. История римского права [Текст] / И. А. Покровский. — Петроград, 1918. — 570 с.
6. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву [Текст] / М. М. Агарков. — М. : Юриздат, 1940. — 305 с.
7. Конституция США (1787 г.) [Текст] // Соединенные Штаты Америки : Конституция и законодательные акты / Сост. В. И. Лафитский. — М. : Прогресс, Универс, 1993. — С. 26–49.
8. Резніченко С. В. Договір у системі джерел конституційного права України [Текст] / С. В. Резніченко : Монографія. — Одеса : Астропринт, 1999. — 136 с.
9. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері [Текст] / Л. Г. Матвеева : монографія. — К. : Юрінком Інтер, 2015. — 328 с.
10. Таль Л. С. Трудовой договор [Текст] / Л. С. Таль : Цивилистическое исследование. Ч. II. — Ярославль, 1918. — 178 с.
11. Договірне право України. Загальна частина [Текст] : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. / за ред. О. В. Дзери. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 896 с.
12. Підприємницьке право [Текст] : Підручник / За ред. Старцева Р. О. — К. : Правова єдність, 2005. — 600 с.
13. Вавженчук С. Я. Підстави, порядок зміни та розірвання договору з огляду на істотну зміну обставин [Текст] / С. Я. Вавженчук // Право України. — 2009. — № 12. — С. 191–195.
14. Луць В. В. Тенденції розвитку договірного права України в сучасних умовах [Текст] / В. В. Луць // Право України. — 2009. — № 8. — С. 8–11.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2016

С. В. Резниченко

Одесский государственный университет внутренних дел,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
ул. Успенская, 1, Одесса, 65000, Украина

**ЕВОЛЮЦІЯ ДОГОВОРУ ЯК НАСЛІДОК ЗМІНИ СУСПІЛЬНИХ
ВІДНОСИН**

Резюме

У статті зроблено висновок, що розвиток, еволюція цивільно-правового договору є наслідком зміни суспільства, економічних відносин, які, в свою чергу, вимагають від права, а конкретніше — від договірного права, більш гнучкого застосування нових непойменованих, змішаних договорів та удосконалення існуючих договірних конструкцій.

З розвитком ринкових відносин і подальшою інтеграцією України в міжнародний економічний простір нівелюється планово-адміністративний вплив держави на майнові відносини, а розширюється свобода договору, що виражається й у виборі контрагентів на власний розсуд.

В умовах глобалізації певні відмінності у правовому регулюванні договірних відносин у різних країнах будуть нівелюватися.

Ключові слова: цивільне право, договірне право, цивільно-правовий договір, еволюція договору.

S. V. Reznichenko

Odessa State University of Internal Affairs,
The Department of Civil Law Disciplines
Uspenskaya str., 1, Odessa, 65000, Ukraine

**EVOLUTION OF THE CONTRACT AS THE CONSEQUENCES
OF THE PUBLIC RELATIONS' CHANGE**

Summary

In the article the conclusion is drawn that development, evolution, the civil-law contract are a consequence of society's change, the economic relations which, in turn, demand from the law, and is more concrete — from the contract law, more flexible application of new, not defined, mixed contracts and improvement of the existing contractual designs.

With the development of the market relations and the subsequent integration of Ukraine into the international economic space according to plan administrative influence of the state on the property relations is leveled, and freedom of the contract which is expressed also in the choice of contractors on own discretion extends.

In the conditions of globalization certain differences in legal regulation of the contractual relations in the different countries will be leveled.

Key words: civil law, contract law, civil contract, evolution of the contract.